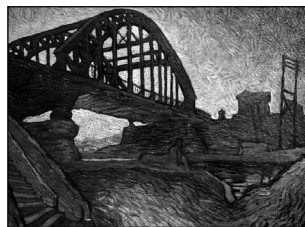

ILYÉS SZILÁRD-ZOLTÁN

FORRADALOM ÉS KATARZIS

Irásomban arra teszek kísérletet, hogy a bibói forradalomelméletnek – többnyire az érzelmek nézőpontjából vizsgálva – sajátos értelmezését adjam. Teszem mind-
ezt kizárólag a bibói politikaelmélet belső kohe-
renciáját követve. Azt is előre kell bocsátanom,
hogy értelmezésem erősen spekulatív. Ennek elle-
nére úgy vélem, hogy egy ilyen értelmezés lehető-
sége benne rejlik a vonatkozó bibói nézetekben és
talán egy kicsit azokon túl is mutat.

Végigolvasva az életművet és különösen a ko-
rai írásokat, szembetűnő, hogy Bibó mindvégig
nagy hangsúlyt fektet a politikai jelenségek lélek-
tani okainak kifejtésére. Azok, akik már-már szá-
raz értekező prózát, azon belül is észérveken ala-
puló, érzelemmentes elemzést várnak egy politi-
kai okfejtéstől, bizonyára zavarónak találják Bibó
„pszichologizáló” stílusát. Nem vitás, hogy az ér-
zelmekre, köztük a tömegérzelmekre fordított
ilyen mértékű figyelem olykor a teoretikus feszes-
ség rovására megy/mehet. Mielőtt lándzsát tör-
nénk emiatt Bibó fölé, vizsgáljuk meg, mi indo-
kolja ezt a fajta beállítottságot. Nem egyszerűen
arról van szó – noha ez is igen fontos! –, hogy a
modern kori racionalizmus hajlamos megfede-
kezni arról a közönséges tényről, hogy a humán
tudományok alanya ember, s mint ilyen óhatatlan-
ul indulatokkal, szenvedélyekkel és előítéletek-
kel terhelt lény, hanem arról is, hogy azok a
19–20. századi politikai, társadalmi problémák,
amelyek a közép- és kelet-európai nemzetalakulá-
sokba jelentősen belejártak, sok esetben szer-
vesen összekapcsolódtak nemes vagy éppen nem-
telen szenvedélyekkel, indulatokkal vagy éppen

**...a forradalom olyan,
társadalmi méretű
dráma, amely a maga
külön-idejűségében
felfüggeszti a lineáris
időt...**

előítéletekkel. Ez az összekapcsolódás nem esetleges, hanem szervesen benne rejlik a modern kori politikai folyamatok természetében. Arról van szó, hogy a modern kori polgári forradalmak eredményeképpen elsősorban a harmadik rend, de általában a nép a politikai közösség teljes vagy éppen korlátozott jogú tagjává válik. A politikai szabadságnak ez a demokratizálódása erőteljesen érzelmi töltettel bíró folyamat. A politikai tér demokratizálódása és egyszersmind eltömegesedése, a politikai közösség iránti érzelmek mennyiségének és intenzitásának a jelentős növekedésével is együtt jár. Ettől fogva a jelentősebb politikai problémák, de általában a politikai fejlődés folyamata is érzelmeket és tömegérzelmeket generál, amelyek a maguk során visszahatnak a politikai életre magára. A szenvedélymentes problémakezelés, a politikai kérdések józan távolságtartással történő megoldásának arisztokratikus politikai kultúrája – minden előnyével és hátrányával együtt – immár a múlté. Ott, ahol a modern kori politikai fejlődés viszonylag zökkenőmentesen lezajlik, ott, ahol a politikai kereteket birtokba vevő nép kiegyensúlyozott politikai fejlődés során tesz szert politikai kultúrára, viszonylag hamar (újra) megtalálják a politikai élet racionalizálásának módjait és formáit. Ahol viszont, mint például Közép- és Kelet-Európában, a nemzetállamok alakulása számos akadályba ütközik, ahol a politikai átalakulások egyenetlenek, súlyos politikai problémáktól terhelték, ott a politikai élet érzelmi túlfűtöttsége éppen hogy megmarad, sőt egyre nagyobb szenvedélyeket korbácsol. Emiatt a politikai kérdések vizsgálatában helytelen csak a rációra alapozni, ahogy helytelen lenne csak az érzelmekre összpontosítani, és ahogy helytelen lenne a két szempontot szembeállítani egymással. „Az értelem uralma az indulatok felett olyan követelmény, melyről az emberiségnek semmiféle irracionális lendület kedvéért nem szabad lemondania, ha nem akarja feladni azt, amit eddig fejlődött. De az értelem primátusa nem jelentheti azt, hogy közösségi és általában emberi dolgokban lehetséges racionálisan berendezkedni az indulatokra való tekintet nélkül, mintha azok nem is volnának. Ezzel a naiv racionalizmussal egy magasabb racionalizmust kell szembe szegeznünk, mely az értelem minden erejét arra koncentrálja, hogy éppen az indulatok bozótjában tudjon jobban eligazodni.”¹ Következésképpen, amikor Bibó tágabb értelemben vett régióink politikai jelenségeit, a nemzetállamok formálódásának súlyos tehertételeit és „összhangtalaságait” igyekszik feltárni, akkor a helyes diagnózis felállításának igénye megköveteli tőle, hogy a problémák lélektani okaira is reflektáljon. Ehhez még hozzájön az a sok esetben megfigyelhető és néhányszor bevallottan is felvállalt bibói szándék, hogy ő valós és összetett problémák lehetséges megoldásait keresi, elsősorban a gyakorlatban és csak ezt követően az elméletben. Ez tehát a magyarázata a közíró Bibó túlzott empátiára való hajlandóságának.

Különösen, amikor a politikai közösség lelki problémáit vizsgálja, Bibó többször is megkísérli azokat az ember lelki problémáinak analógiájára elgondolni és megragadni, de közben tisztában van azzal, hogy egy ilyen analógia magyarázó erejét fenn tartásokkal kell kezelni és óvatosan kell alkalmazni. Amikor *Az európai egyensúlyról és békéről* nagylelegzetű munkájában a politikai hisztériák mibenlétéről értekezik, nagy vonalakban arra is fényt derít, miként kell érteni ezt az analógiát. Kifejezetten óv attól, hogy a közösségeknek mint olyanoknak lelket tulajdonítsunk, hogy a közösségi entitásnak mint szerves egységnek a lelki zavaráról beszéljünk. Még csak arról sincs szó, hogy a közösség hisztérikus tagjainak a lelki nyavalyái összegződnének valamiféle közösségi hisztériává. Az analógia kizárólag funkcionálisan értendő. A hisztéria a tehetetlenség, egy megrázó élményhez kötődő probléma megoldására való képtelenség állapota. Az adott problémát mind az egyén, mind a közösség központinak és megkerülhetetlennek érzékeli, de ennek ellenére nem tud vagy nem akar megbirkózni vele. Az adott, megrázó eseménynek egy rögzült és kizárólagos értelmezése alapvetően meghatározza mind a közösség önmagához való hamis viszonyát,

mind pedig a környezethez, a kívülről jövő hatásokhoz való aránytalan, túlzó viszonyulást. Egy nem hisztérikus egyén, ahogyan egy nem hisztérikus közösség is, bármilyen súlyos problémával is találja magát szemben, józanul méri fel a lehetőségeit, vállalja a felelősséget a hibáiért, elégtételt vesz a sérelmeiért, beletörődik abba, amin nem tud változtatni, és változtat mindazon, amin lehet és kell is változtatnia. A politikai hisztéria tehát egy közösség állapota, olyan állapot, amely ugyan valamilyen módon visszatükrözi az egyéni lelkiállapotok egy bizonyos együttállását, de nem azoknak az összege és nem is azoknak az eredője.

A bibói politikaelméletben a politikai hisztéria ellentétes fogalom párja a politikai egyensúly, mindenféle közösségnek az a fajta állapota, amelyben adottak a szükséges politikai változások eszközzésének a feltételei. „Egyensúly pedig a mozgékony-ság és stabilitás arányos megléte, vagyis a közösségi életben az a helyzet, amikor a közösség erőviszonyai és irányadó elvei olyanok, hogy a közösség képes a merevség és folyékony-ság végletei között optimális rugalmassággal és optimális stabilitással elhelyezkedni.”² Miről is van itt szó? Arról, hogy egy politikai közösség meg kell hogy találja az önszerveződésnek azokat az elveit, intézményes formáit, működési szabályait, amelyek híven tükrözik a társadalom reális erőviszonyait egyfelől, másfelől pedig lehetőséget biztosítanak ezen erőviszonyok kritikus változásainak a leképezésére. Ez a követelmény nemcsak egy bizonyos politikai közösségen belül kell hogy érvényesüljön, hanem a nemzetek közösségén belül is. Az egyensúly rendszerre a hatékony és intézményes problémamegoldás rendszere, amely elejét veszi a korlátlan hatalomkoncentrációnak éppúgy, mint az anarchiának. Végső soron a fenyegetettséget és a bizonytalanságot számolja fel, vagyis arra hivatott, hogy bármiféle közösségen belül a lehető legkisebb mértékűre szorítsa vissza a közösségi és egyéni félelmek mennyiségét. „Az egyensúly végsőleg nyilván társadalom-lélektani jelenség, azáltal azonban a legkevésbé sem csökken annak tárgyi, területi jellege. Minden társadalmi egyensúlyi helyzet bizonyos tárgyi momentumokhoz kapcsolódik, melyekben különös erővel testesül meg az egyensúlyi helyzet lényegét kitevő bizalmi és biztonsági állapot. Ilyen tárgyi momentumok a belső társadalmi és jogi rendben a bizonyító erejű tárgyakhoz, »szent«, »hiteles« helyekhez, szabályozott eljárásokhoz, birtokviszonyokhoz fűződő bizalmi és biztonsági állapotok. A nemzetközi egyensúly centrális tárgyi momentuma az államterület, pontosabban a relatív kizárólagosság-nak hozzá fűződő képzete.”³

A továbbiakban kizárólag a politikai változások egy bizonyos típusával foglalkozunk, nevezetesen a forradalmi változásokkal, még pontosabban az idevágó bibói nézetekkel, amelyeknek egy meglehetősen spekulatív értelmezését kívánjuk itt vázolni. Bibónak nincs következetesen és teljes körűen kifejtett koncepciója általában a forradalomról. Elsősorban a modern kori polgári forradalmakkal foglalkozik, ezen belül pedig az európai politikai fejlődés szempontjából ideáltipikusnak tartott francia forradalom elemzésére összpontosít. Mindenekelőtt azért, mert mint mondja, a francia forradalom volt az, amely a közép- és kelet-európai társadalomfejlődés menetére és az itteni nemzetalakulásokra döntő hatást gyakorolt. Ez a tétel szervesen ágyazódik abba a gondolatmenetbe, amelyet Bibó *Az európai társadalomfejlődés értelme* című munkájában fejt ki. Véleménye szerint az európai társadalmi és politikai fejlődés fő áramát a hatalom humanizálása, a társadalomban meglévő félelem-mennyiség visszaszorítása alkotja. A francia forradalom a maga során egy roppant ellentmondásos momentuma ennek a folyamatnak, mert egyfelől rendkívül rövid idő alatt a társadalomnak egy régóta esedékes és jelentős mértékű racionális átszervezését valósította meg, másfelől viszont a forradalmat követő években a terror, a bizonytalanság és az azokból fakadó félelmek óriási mennyiségét szabadította egész Európára.

Bibó több helyen is hangsúlyozza, hogy a polgári forradalmak első fázisukban a politikai értelemben alávetettek és hátrányos helyzetűek felszabadítását és egyenjósítását célozták. A kiüresedett és megmerevedett hatalmi formák lebontása, az alávetettség állapotából való kilábalás azonban korántsem magától értetődő. „A forradalmi erőszaknak az a szerepe, hogy egy ellenállhatatlannak, félelmetesnek, hatalmasnak és tekintélyesnek látszó hatalmi gócról, amelyiknek valójában már nincs funkciója, egyetlen vagy néhány erőszakos gesztus erejénél fogva megmutatja, hogy annak sem funkciója, sem ereje nincsen, ezáltal egy óriási felszabadulást, lélektani és tetteges felszabadulást hoz létre az alávetettek körében, és megnyitja azok alkotói előtt az utat.”⁴ Hogy mennyire fontosnak tartja Bibó ennek a felszabadulásnak a lélektani aspektusát, alátámasztja az a fejtegetés, ahol különbséget tesz a francia forradalom hasznélvezői, illetve inspirálói és aktorai között. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a francia polgár legfeljebb az arisztokrácia előjogainak a megszüntetését tűzte/tűzhette volna ki célul, ha ő lett volna ennek a forradalomnak az aktora. De nem ő volt, hanem az a „programcsináló, harcias, ideológus értelmiség”, amelyik a régi rend összeomlását követő hatalmi vákuumban képes volt „valamit egyáltalán *elképzelni*”.⁵ És itt a hangsúly kétségtelenül az elképzelés képességén van. Különösen a hatalmi viszonyok tekintetében ma már hajlamosak vagyunk megfeledezni a beidegződéseknek, a szokásoknak és az előítéleteknek arról a zárt rendszeréről, amely egy több emberöltőt átölelő intézmény- és szokásrendszer működésének az automatizmusából származik. Ahogy arra sem reflektálunk elég empatikusan, hogy a forradalom, időlegesen ugyan felfüggeszti azokat a politikai formákat, amelyek azt megelőzően a politikai közösség berendezkedésének, működésének a módját meghatározták, ám a társadalmi viszonyok szempontjából nézve némileg más ez a kép. Ugyanis általában a társadalom és különösen az egyén nem képes számottevő ideig az anarchia állapotában élni. Közösségi életét meghatározzák azok a beidegződések, szokások és eljárásmodok, amelyeket – még ha hallgatólagosan is – elfogad, és amelyek szabályozzák mindennapi életét. A forradalom célja lehet az államformának és/vagy a kormányzás módjának a megváltoztatása, de a társas lényként felfogott ember létmódjának, létfeltételeinek a gyökeres átalakítása nem.⁶ A változás, változtatás mindenekelőtt a hatalomgyakorlás módját illeti/illetetheti, mégpedig pontosan azzal a céllal, hogy azt megfeledeztesse az újonnan kialakult társadalmi erőviszonyoknak. A fentiekből természetesen az következik, hogy minden változásnak, ha mégoly radikális is, határt szab a realitás. A társadalomszervezet megújítóinak, a politikai rend átforgálóinak képeseknek kell lenniük arra, hogy helyesen ítéljék meg a szükséges, a lehetséges és a kívánatos dolgok körét – mondja Bibó. A polgári forradalmak azért voltak lehetségesek, sőt szükségesek, mert végletesen megbillent az adott társadalmak egyensúlya. A megerősödött polgárság, ahogy részben a parasztság is, miközben egyre nagyobb részt vállalt a közösség terheiből, aránytalanul kis mértékben részesedett a politikai hatalomból. Tudjuk, hogy a francia társadalom esetében ezek az aránytalanságok különösen kirívóak és igazságtalanok voltak, miközben a politikai hatalom gyakorlatilag teljes egészében a királyság kezében összpontosult. A francia társadalom nap mint nap tapasztalta ezeket az aránytalanságokat, és szembetalálkozott a társadalmi igazságtalanság számos példájával, ám egyáltalán nem volt magától értetődő számára, hogy miként lehet megdönteni a hatalom fennálló rendszerét. Az erre vonatkozó tudást mintegy kísérletezve kellett megszereznie, meg kellett találnia a módját a reális erőviszonyok megtapasztalásának. Világos, hogy az a széles körben osztott vélemény, az a sejtés, hogy ez valamiféleképpen lehetséges és egyre inkább elodázhatatlan, a közösség szerveződésének alapelveit, intézményi rendjét, a közösségi ügyintézés eljárásmodjait kérdőjelezte meg, azt a politikai realitást, amely mögött évtizedek, sőt évszázadok gyakorlatban megélt tapasztalata állt. De iure for-

radalom nem lehetséges, de facto kellett hogy legyen, és ennek érdekében nemcsak az elméleti koherenciát kellett felfüggeszteni, hanem az előítéleteknek, a beidegződéseknek azt a rendszerét is, amelyik a közvélekedésben táplálta a politikai hatalom felfüggeszthetlenségének a hitét. Mindezeknek megfelelően a francia forradalom sem úgy indult, hogy megszünteti a politikai hatalmat, hanem azzal a céllal, hogy megreformálja a fennálló politikai rendet, visszafordítja a dolgok menetét a rendes kerékvágásba.

Bibó máshol is hangsúlyozza a lelki felszabadulás megkerülhetetlen jellegét. Egy 1947-ben született előadásvázlatban veti papírra, hogy a felszabadulás élményét nemcsak intézményi, hanem lélektani síkon is roppant fontos megtapasztalni. Felszabadulni az előítéletek és a tekintély nyomasztó súlya alól, ahogyan ő fogalmaz. Pontosan azért fontos ez, mert a hosszan alávetett sorban élők számára elengedhetetlen megtapasztalni a saját erejüket, fontos önnön emberi méltóságuk tudatára ébredni azért, hogy egyszersmind az *egyenlő* emberi méltóságtudatára ébredjenek azok is, akik korábban a hatalom kizárólagos birtokosai voltak.

Összegezve az eddig elmondottakat, kiemelnék néhány fontos elemet, amelyekről a fentebbiekben szó volt: elsősorban a megszokott viszonyok magától értetődő voltát, a megcsontosodott hatalmi viszonyok megváltoztathatatlanságának a hitét, az előítéletek rögzültségét, de mindezek mellett azt a bénultságot is, amit az anarchiától, az erőszaktól, a nyers hatalmi helyzetekkel való visszaéléstől és a bizonytalanságtól való félelem okoz. Ha ehhez hozzászámítjuk a méltánytalanság, az igazságtalanság okozta megalázottságot, de az eszköztelenségnek és a tehetetlenségnek azt a nyomasztó érzését is, ami az alávetett sorban élőket jellemzi, akkor fogalmat alkotunk arról a lelkiállapotról, amely általában a zsarnokság alatt élőknek a sajátja. Bibó szövegeiből kiderül, hogy pontosan érzékelt az ebben rejlő bénító erőt. Ezek alapján talán nem meglepő, ha a forradalmi állapotot az ő nézetei nyomán egy drámai szituáció analógiájára gondolom el, és a forradalmi események kulcsmomentumát, esetleg kulcsmomentumait katartikus jelentőségűnek tartom. Sőt tovább menve megfogalmazom azt a hipotézist, hogy innen tekintve a forradalom olyan társadalmi méretű dráma, amely a maga külön-idejűségében felfüggeszti a lineáris időt, és egy gesztusértékű cselekmény, esetleg cselekménysor formájában mintegy felszabadítja mindazokat a hosszú időn keresztül elfojtott indulatokat és energiákat, amelyek már kritikus mennyiségűvé gyűlve készek szétfeszíteni a fennálló kereteket. Ez a helyére zökkenő idő pillanata. Egy ilyen esemény struktúrája bizonyos megszorításokkal ugyan, de párhuzamba állítható a tragédia katartikus struktúrájával. Bár nincs terünk itt arra, hogy Arisztotelész katarziszelméletét és annak későbbi interpretációit akárcsak vázlatosan is megidézzük, világosan látszik, hogy a forradalmi események során is valami hasonló történik, mint a tragédiában. A félelmek és a szenvedélyek kiélése által bekövetkezik az azoktól való felszabadulás/megtisztulás, és így lehetővé válik a tisztánlátás. Nemcsak érzelmektől és szenvedélyektől való megtisztulás ez, hanem a képzelet és a gondolatok felszabadulása is, az alkotó energiák szabaddá tétele. Értelmezésem erősen spekulatív, de úgy gondolom, hogy az e tárgyban kifejtett bibói nézetek és nem utolsósorban a bibói terminológia lehetőséget teremtet egy ilyen interpretációra.

Mindazonáltal Bibó azzal is tisztában van, hogy az érzelmek ilyen mértékű kiáradása könnyen zsákcúba sodorhatja a forradalmat, ahogy én, mint interpretátor is tisztában vagyok azzal, hogy könnyedén elsodorhatja a jól sikerült műalkotás és a forradalmi események között vont párhuzamomat is. Tulajdonképpen a francia forradalom szerencsétlen következményeit szem előtt tartva mondja Bibó, hogy a forradalmi erőszak csak pillanatnyi lehet, annak mindenféle állandósulása pontosan a saját pozitív szerepét hiúsítja meg. A félelmek és az előítéletek felszámolása

helyett még súlyosabb szenvedélyeket korbácsol fel, még bénítóbb és kétségbe ejtőbb félelmeket generál. Az *európai társadalomfejlődés értelmében*⁷ van is egy rövid kitérő, ahol a forradalmi erőszak relatív igazolásáról beszél. A háború, a forradalom és a szülői pofon kérdésének az analógiáját abban látja, hogy mindhárom relatív igazolást nyer akkor, amikor nem találjuk az adott helyzetekben a békés és konstruktív megoldás felszabadító és pozitív gesztusait. De mindhárom esetben az erőszak alkalmazásához társulnia kell annak a tudatnak, hogy csak a kisebbik rossz elvén alapuló megoldásokat kínál olyan kérdésekre, amelyeket meg lehet oldani erőszak alkalmazása nélkül is. Az éppen ott és akkor fel nem lelt pozitív és erőszakmentes megoldások hiánya pedig mélységes alázatra és mértéktartásra kell hogy intsen bennünket. Más szóval, az erőszakos gesztus vagy gesztusok nem szükséges előfeltételei a katarzisnak.

Bibó vonatkozó nézeteit összevetve Arendt forradalomról írt jelentős művének⁸ a tételeivel, arra a következtetésre jutunk, hogy – szerencsés esetben – a forradalomnak két jelentős fázisát különíthetjük el, a felszabadulás, illetve a szabadság megalapozásának szakaszait. Míg az elsőben óhatatlanul fontos szerepe van az érzelmeknek és az indulati elemnek, addig a második szakasz elsősorban a ráció és a politikai bölcsesség terepe. Arendt, akinek a könyve elsődlegesen azzal a szándékkal íródott, hogy az elfeledett forradalmi hagyomány visszavételével az aktív politikai részvétel lehetséges új politikai formáit mutassa fel, azon az állásponton van, hogy a forradalmi tanácsok mintájára kell keresnünk azokat az új politikai formákat, amelyek biztosíthatnák a honpolgárok szélesebb rétegeinek az aktívabb és tevékenyebb részvételét a közéletben.⁹ Bibó is valami hasonló szerepet szán az 1945-ös nemzeti bizottságoknak az 1945–1947 közötti írásaiban.¹⁰ Ám 1956 végén már azon meggyőződésének ad hangot, hogy a forradalmi tanácsok szerepe csak időleges lehet, a politikai képviselést megfelelő szerveit továbbra is a politikai pártokban kell látnunk.¹¹ Elképzelhető, hogy erre vonatkozó véleményét pontosan annak a tapasztalatnak a hatására változtatja meg, miszerint az 1945-ös nemzeti bizottságok gyengének és manipulálhatónak bizonyultak egy ilyen szerep betöltésére. Vagy szembenézett a közvetlen demokrácia eme csíraszerű intézményeinek esendőségével, azzal, hogy milyen könnyen válhatnak azok a hatalmi harcok, érzelmeik, szenvedélyek és indulatok játékszerévé.

■ JEGYZETEK

1. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: Válogatott tanulmányok. I. Magvető Kiadó, Bp. 1986. 299.
2. Uo. 300.
3. Uo. 302.
4. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Válogatott tanulmányok. III. Magvető Kiadó, Bp. 1986. 41.
5. Uo. 39.
6. Ezzel a gondolattal foglalkozik Ferrero is, amikor a forradalomról mint a korábbi világnézetünket „gyökerelesen megváltoztató” eszmék elterjedéséről beszél. Ez persze egy lassú és csak utóbb felismerhető folyamat. Lásd Guglielmo Ferrero: A hatalom. Európa Kiadó, Bp. 2001.
7. I.m. 46.
8. Hannah Arendt: A forradalom. Európa Kiadó, Bp. 1991.
9. I.m. 283–367.
10. Vö. Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. 15–183. Különösen A magyar demokrácia mérlege című írásában elemzi ezt a kérdést, uo. 132–140.
11. Vö. Bibó István: Válogatott tanulmányok. IV. 197–212. Mindenekelőtt A pártok és a forradalmi szervezetei viszonyáról, valamint A munkástanácsok és a többpártrendszer munkacímek alatt megjelent írásai.